

POTA ROMSKEGA JEZIKA

Vera Klopčič

Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

UDK811.214.58(497.411):929Miklošič F.

Prispevek obravnava nekatere dileme obstoja, priznanja in razvoja romskega jezika v Evropi v luči prispevka Frana Miklošiča k spoznavanju romskega jezika in poti romskega jezika. Avtorica izhaja iz domneve, da je za razumevanje položaja in razvoja romskega jezika nujno poznavanje zgodovinskih okoliščin, ki niso bile naklonjene ohranjanju romskega jezika in kulture. Različne percepcije romske identitete vplivajo tudi na razlike med posameznimi pristopi k standardizaciji in kodifikaciji romskega jezika v sodobnem času.

Romi, romski jezik, etnična identiteta, standardizacija, jezikovni pluralizem

The paper deals with some of the problems associated with the existence, recognition and development of the Romany language in Europe in the light of the contribution of Fran Miklošič to the knowledge and routes of the Romany language. The author emphasises that the understanding of the current situation and development of Romany requires broader understanding of the historical circumstances that did not favour the maintenance of the Romany language and culture. It is assumed that different perceptions of the Roma ethnic identity have led to the major differences between the various approaches to standardisation and codification of Romany in modern times.

Roma, Romany language, ethnic identity, standardisation, linguistic pluralism

Uvod

O Romih se v Evropi v medijih veliko govori in piše, potekajo številni projekti, ki so namenjeni izboljšanju njihovega položaja, v raziskovalnem in znanstvenem delu se njihov položaj osvetljuje z različnih zornih kotov, presenetljivo pa je, da kljub temu večina prebivalcev evropskih držav ne pozna oziroma ne pozna dovolj romske kulture in romskega jezika, v nekaterih okoljih pa se niti ne zavedajo, da Romi živijo v njihovi državi. V prispevku izhajam iz neprecenljivega prispevka Frana Miklošiča k preučevanju romskega jezika. Osredotočila sem se na dileme preučevanja romskega jezika v sodobnem času, na obravnavo tistih segmentov znanstvenih in strokovnih razprav, ki se nanašajo na priznanje romskega jezika kot elementa identitete romskega naroda, ter na razvojne možnosti romskega jezika.

Percepcije romske kulture in identitete

V številnih razpravah o položaju Romov se še vedno iščejo tudi odgovori na vprašanja o tem, zakaj so Romi prišli v Evropo, zakaj se niso nikjer ustalili in sprejeli pravil večinskega prebivalstva ter so raje potovali iz kraja v kraj. V očeh večine prebivalstva se Romi razlikujejo od drugih prebivalcev zaradi nomadskega načina življenja ali življenja v getoiziranih lokacijah na obrobjih mest in vasi, povezanega s strukturnimi problemi revščine, in ne zaradi etničnih ali kulturnih razsežnosti identitete. Stereotipne percepcije večinskega prebivalstva o Romih kot »drugih«, večnih tujcih, lahko pogojno ločimo na dve glavni nazorski šoli, to je na »obrambno« in »romantično« smer.

Prva smer temelji na dojemanju Romov kot drugačnih in nevarnih za družbo, kar jih samodejno povezuje s kaznivimi dejanji, na primer tatvinami, klateštvom, beračenjem in

tihotapstvom, v nekaterih segmentih pa se nagiba k razlagi prirojenega nagona Romov k takim dejanjem.¹ Druga, romantična smer v romskem načinu življenja išče in vidi eksotiko na evropskih tleh, povečuje svoboden, neobremenjen, spontan in dinamičen pristop k življenju, polnemu glasbe in plesa. Zrcali se predvsem v umetniških delih, literaturi, filmu in slikarstvu.

Do pred kratkim se je med Romi vedenje o lastni zgodovini, kulturi in običajih kot temeljih etnične identitete prenašalo zlasti skozi ustno izročilo, vezano na ožjo skupnost, ki so ji pripadali. Eden najvidnejših romskih intelektualcev sodobnega časa, novinar in pisatelj Rajko Djurić iz Beograda, slikovito pojasnjuje pomen romskega jezika za nadaljnje raziskovanje romske kulture in njihovega porekla:

Romski jezik je edina knjiga, ki so jo Cigani prinesli iz Indije; pomeni njihov kolektivni spomin in izraža poglede na svet tega naroda, na njih same in na druge narode. Njihov jezik je seznam materialne in duhovne kulture, ki so ji nekdaj pripadali, istočasno pa vsebuje elemente kulture drugih narodov, s katerimi so prihajali v stik v času svojega dolgega in ne še dovolj raziskanega popotovanja. (Djurić 1988: 7)

O njihovem izvoru in razlogih za odse-ljevanje iz matičnih krajev obstajajo številne legende in miti, ki so se med Romi običajno prenašali iz generacije v generacijo. V strokovni literaturi o izvoru Romov se kot njihova pradomovina omenja tudi Egipt. Domneva, da izvirajo iz Egipta, se zrcali v poimenovanju romske skupnosti, ki je povezano z izpeljankami besede »Egipt«, v različnih evropskih jezikih. Do danes razlogi za poimenovanje »Egičani« še niso dovolj raziskani, čeprav o tem obstaja veliko hipotez (Courthiade 2003: 171).

V strokovnih in znanstvenih razpravah o skupni identiteti Romov se soočajo različni pristopi in stališča o tem, ali Rome kot skupino opredeljuje skupen izvor, identiteta, jezik in kultura ali zgolj poseben način živ-

ljenja. Iz razlik v pristopu k temu temeljnemu vprašanju izvirajo tudi razlike v pojmovanju, ali so Romi v Evropi narod, najštevilčnejša manjšina ali socialno neprilagojena skupina posameznikov, ki živi na obrobju družbe ter jo skozi zgodovino označuje zlasti potujoči način življenja, blizu kriminala, potepuštva in beračenja. V posameznih zgodovinskih obdobjih so jim njihove obrti, veččine in znanja omogočali preživetje, vendar pa je ostala živa percepcija večine, da ne sodijo k širši skupnosti, da naj živijo in ostanejo na robu družbe, tako prostorsko kot družbeno.

Med drugo svetovno vojno je bilo več kot pol milijona Romov žrtev nacističnega genocida nad Romi (romsko: Porrajmos). Mnoge so deportirali na prisilno delo ali v koncentracijska taborišča, zlasti v Auschwitz-Birkenau in Jasenovac. Šele v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja so bili Romi uradno priznani kot žrtve holokavsta. Pogosti ugovori držav, ki so zanikale ali odlašale s priznanjem izplačila odškodnin romskim žrtvam genocida, so bili, da so Romi v njihovih državah tujci in da niso posebna etnija, temveč le socialno neprilagojena skupina oziroma družbeni paraziti.

Razlike v zgodovinskem položaju v posameznih državah

V prispevku izhajam iz domneve, da razlike v položaju romske skupnosti v preteklosti odločilno vplivajo na opredelitev statusa romskega jezika tudi v sedanosti. V preteklosti je bil prevladujoči pristop v Evropi, predvsem v Zahodni in Srednji Evropi, da je treba rešiti »ciganski problem, da morajo spremenite nomadski način življenja in jih je treba prisiliti, da bodo začeli delati«. Njihov način življenja je pogosto opredeljen kot »potepuštvo, klateštvo, vlačuganje in beračenje«, oblasti pa so med drugim od Romov zahtevale odpoved običajem, romskim imenom in priimkom ter jeziku.²

Zgodovinske okoliščine so povzročile pomembne razlike v razumevanju identitete Romov med Romi v različnih delih Evrope.

¹ V splošnem zgodovinskem pregledu o prihodu Romov v Evropo in orisu njihove zgodovine, kulture in običajev sem se oprla na vire: Liegeois, Gheorge 1995; Courthiade 2002; Fraser 1995.

Uporaba romskega jezika v javnem življenju je bila ponekod izrecno prepovedana.³ Delno tudi iz tega izhaja pogosto izražena želja pripadnikov romskih skupnosti, naj se romski jezik govori in ohranja le znotraj skupnosti ter tako krepí kohezivnost med člani skupnosti. Čeprav obstajajo razlike med romskimi skupnostmi, so Neromi v vseh variantah romskega jezika označeni kot *Gadže* in za sporazumevanje z Gadžami veljajo različna pravila.

Strokovnjaki se strinjajo, da je bil položaj Romov v Otomanskem cesarstvu boljši, saj so lahko izražali in ohranjali svojo kulturo, jezik in običaje. Raziskovalec, romski voditelj, znanstvenik in direktor Muzeja kulture Romov v Beogradu Dragoljub Acković (2008: 35) navaja:

Romi živijo na ozemlju Jugovzhodnega Balkana deset stoletij. Od njihovega prihoda do današnjih časov je bil položaj tega naroda, tako politično kot kulturno, v glavnem dober. To lahko izjavimo z gotovostjo, saj je od trenutka, ko so v regiji vladali Turki, ostalo nekaj dokumentov, ki pričajo o tem, da so Romi v tem obdobju negovali svojo materialno in duhovno kulturo brez vmešavanja turških zavojevalcev.

Fran Miklošič in preučevanje romskega jezika

Kljub socialni izključenosti in segregaciji Romov je romski jezik že zelo zgodaj pritegnil zanimanje akademskih krogov v Evropi. V 19. stoletju so jezikoslovci pozorno preučevali romski jezik in različna narečja

romskega jezika v Evropi. Na podlagi raziskav jezika in primerjalnih študij, ki so večinoma temeljile na podobnosti med besedami iz romskega jezika in sanskrta, so evropski jezikoslovci postavili hipotezo, da je pradomovina Romov v severni Indiji. Med prvimi je bil tudi slovenski filozof in jezikoslovec Fran Miklošič.⁴ Napisal je štiri obsežne študije o tej tematiki, ki obsegajo 12 zvezkov, prbl. 800 strani; izdala jih je Avstrijska akademija znanosti v letih 1872–1881 v nemškem jeziku. Preučeval je tudi vplive slovanskih besed na romski jezik, pa tudi povezave s sanskrtom in z drugimi jeziki, s katerimi so Romi prihajali v stik na svojem popotovanju iz Indije. Gradivo je pridobival od informatorjev iz številnih evropskih držav in na podlagi tega natančneje določil 13 glavnih romskih narečij. V vsakem poglavju je navedel obsežno bibliografijo, ki zajema strokovne in znanstvene vire v različnih evropskih jezikih. Na podlagi jezikovnih raziskav in študij, ki so temeljile zlasti na analizi besed ter na slovničnih izpeljavah v romskem jeziku in v sanskrtu, je ugotavljal, da je pradomovina Romov v severni Indiji (Miklosich 1874: 287–296); o tem je napisal posebno poglavje O indijski domovini ciganov in času njihovega odhoda iz Indije.

Navedena bibliografija in široka mreža informatorjev o romskem jeziku pričata, da je v 19. stoletju obstajalo veliko zanimanja za romski jezik in slovnico v različnih regijah Evrope. Iz dostopne korespondence Frana

² Kot raziskovalka na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani sem med drugim preučevala gradivo v Zgodovinskem arhivu v Novem mestu in Mariboru. Citati so povzeti iz zgodovinskih dokumentov, ki so objavljeni v reviji *Razprave in gradivo* 25, 1991 (Gradivo III/zgodovinski dokumenti) in v knjigi Klopčič 2007. V teh dokumentih se uporabljata izraza »Cigani« in »ciganski« jezik. V skladu s sklepi svetovnega kongresa Romov (London, 1971) in ustavno terminologijo v Sloveniji v članku uporabljam izraza »Romi« in »romski« jezik, razen pri citiranju posameznih dokumentov, kjer navajam originalno terminologijo.

³ V času vladanja cesarice Marije Terezije in njenega sina Jožefa II. so bile sprejete številne uredbe o prepovedi nomadskega načina življenja in medsebojnih porok med Romi. Odlok, izdan 9. oktobra 1783, v točki 8 izrecno prepoveduje uporabo ciganskega jezika, z zagroženo kaznijo 24 udarcev v primeru kršitve prepovedi (Petrović 2000: 23).

⁴ Angus Fraser v knjigi *The Gypsies* navaja pojasnilo Friedricha Potta v predgovoru knjige *Die Zigeuner in Europa und Asien, 1844–1845*, ki je knjigo napisal, ne da bi kadarkoli imel bolj osebno izkušnjo z Romi kot le bežen pogled na nekaj posameznikov. Fraser dodaja, da so bila leta 1860–1870 »lepa leta za študije o romskem jeziku, napisane zlasti v nemškem jeziku. Visoko nad vsemi drugimi je bil Franz Miklosich z Univerze na Dunaju, ki je od takrat lahko govoril, da ima na voljo bogat, skoraj pre-bogat material iz vseh držav, kjer živijo Cigani« (Fraser 1995: 197–198).

Miklošiča je možno razbrati, da je bila v Miklošičevem dopisovanju z južnoslovan-skimi intelektualci večkrat izražena njegova velika želja, da bi svoje kontakte uporabil tudi za zbiranje podatkov o besedah in slovnici romskega jezika. Na primer, v pismu Stojanu Novakoviću iz leta 1873 se mu je izrecno zahvalil za gradivo o srbskih Romih. Omenja tudi gramatiko romskega jezika, ki jo je napisal Dimitrije Popović, in dodaja: »Če bi mi tisti učitelj v Krajini (P. D.), o katerem ste mi pisali, cigansko gramatiko dal, bi mu z veseljem izplačal honorar, ki bi ga vi določili« (Sturm - Schnabl 1991: 312).

Danes je domneva o indijskem poreklu Romov sprejeta v večjem delu strokovne javnosti. Fraser (1995: 15–16) meni, da podobnosti med romskim jezikom, sanskrtom in hindujem sugerirajo skupno poreklo, kar ponazori s preglednico, ki zajema vzorec besed v sanskrtu, hinduju in v treh različicah romskega jezika. Enako je menil tudi Fran Miklošič.

V delu doktrine je še vedno prisotna tudi teza, da Romi niso etnično homogena skupina in da je razprava o skupnem narodnostnem poreklu le sredstvo za manipulacijo v politične namene, neke vrste vsiljena etnizacija. Nekateri avtorji, ki zanikajo etnične dimenzije romske identitete, menijo, da je neustrezno že samo poimenovanje »Romi« in »romski jezik«.⁵

Preučevanje in status romskega jezika v sodobnem času

Leta 1986 je v Sarajevu potekal mednarodni simpozij Jezik in kultura Romov, na katerem so sodelovali najbolj znani jezikoslovci in romologi s celega sveta.⁶ Udeleženci

so po zaključku konference sprejeli sklepe, v katerih so se med drugim zavzeli za standardizacijo romskega jezika.⁷ Teoretični okvir in cilj teh prizadevanj je v uvodni razpravi opredelil znani jezikoslovec Milan Šipka (1989: 3):

Če je točna definicija, da standardni jezik nastane, ko se neka etnična ali nacionalna formacija vključuje v internacionalno civilizacijo, prične v njej uporabljati svoj idiom, ki je do tedaj služil le potrebam etnične civilizacije – bodo Romi, kljub težkemu družbenoekonomskemu položaju, z oblikovanjem svojega skupnega standardnega jezika, končno stopili v krog emancipiranih in civiliziranih narodov, ki že dolgo časa uporabljajo svoje standardne jezike.

Kot nadaljevanje te pobude so se predstavniki Romov z območja nekdanje Jugoslavije odločili za projekt standardizacije romskega jezika, ki so ga vsebinsko vključili tudi v dejavnosti Dekade za vključevanje Romov. V okviru tega projekta je leta 2012 izšel priročnik za standardizacijo romskega jezika, ki ga je pripravil Rajko Djurić.⁸

Pobude svetovnega kongresa Romov in Mednarodnega parlamenta Romov

Prvi svetovni kongres Romov v Londonu je bil prelomnica v zgodovini romskega gibanja; določil je poimenovanje »Rom« kot skupno ime za različne romske skupine ter opredelil simbole romskega naroda: himno (*Djelem, djelem*), zastavo in jezik. Glede jezika je bila odločitev kongresa, da so vsi dialekti enakopravni: »Noben dialekt ni boljši od drugih dialektov, ampak potrebujemo normaliziran centralni jezik, v katerem bi

⁵ Božidar Jezernik (2005: 28) v prispevku *Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi* med drugim ugotavlja, da je iskanje korenin romskega jezika in običajev v indijski pradomovini bistvena sestavina etničnih definicij Romov, zgrajenih na predpostavki, da je dokaz indijskega porekla določenih kulturnih praks hkrati tudi dokaz njihove etnične pripadnosti. Vendar so lingvistični dokazi o indijskem poreklu Romov problematični.

⁶ Referati so objavljeni v zborniku Jezik i kultura Roma: Međunarodni naučni skup = Janglimasqo Simpozium i Romani Čhib thaj Kultura = International Symposium Romani Language and Culture (Šipka 1989).

⁷ Šipka 1989: 503–504. Sklepi so prevedeni tudi v romski in angleški jezik, v prilogi pa je objavljena obsežna bibliografija.

⁸ Leta 2012 je izšel tudi slovenski prevod, ki sta ga pripravila Rajko Djurić in Jožek Horvat.

govorili na kongresih in pisali v mednarodnih časopisih» (Courthiade 1989: 217).

Na svetovnem kongresu Romov v Varšavi leta 1990 so sprejeli posebno izjavo o standardizaciji romskega jezika na način, ki bo omogočil razvoj romskega jezika. Leta 2008 je Mednarodni parlament Romov predlagal, da se 5. november označi kot mednarodni dan romskega jezika v počastitev izdaje hrvaško-romskega in romsko-hrvaškega slovarja v Zagrebu 5. novembra 2008. Tedaj sta Mednarodni parlament Romov in Združenje za promocijo izobraževanja Romov »Kali Sara« organizirala simpozij o romskem jeziku, na katerem je bila sprejeta listina o romskem jeziku. V listini med drugim podpirajo ustanovitev oddelkov za preučevanje romskega jezika na univerzitetni ravni, z jasno določenimi razvojnimi cilji za nadaljnje preučevanje romskega jezika in kulture, saj se bo le tako lahko romski jezik razvijal in prilagajal novim razmeram, tako kot vsi drugi jeziki, ki se uporabljajo v javnem življenju. S tem so se pridružili Miklošičevim prizadevanjem za spoznavanje in preučevanje romskega jezika.

Dileme preučevanja

V sodobnem konceptu jezikovno raznolike in kulturno bogate Evrope je prišlo do zgodovinske prelomnice v odnosu do Romov v Evropi, ki na prvo mesto postavlja spoštovanje človekovih pravic in tudi socialno integracijo Romov. Ogrodje in pravno podlago za urejanje statusa, promocijo in uporabo romskega jezika je začrtala Evropska listina o regionalnih ali manjšinskih jezikih Sveta Evrope.

Priznani jezikoslovec in romolog Yaron Matras (2005: 44) v študiji o prihodnosti romskega jezika zagovarja uvajanje politike jezikovnega pluralizma in elastično kodifikacijo romskega jezika, saj po njegovem mnenju ta najbolj ustreza posebnemu položaju Romov kot nadnacionalne jezikovne manjšine. Poudarja, da mora biti tak jezikovni koncept prilagojen mlajšim govorcem, ki so že vajeni take prožnosti po zaslugi uporabe novih komunikacijskih tehnologij. Mladi

romski izobraženci, ki predstavljajo prihodnost vsakega romskega gibanja in pismenosti, so že navajeni, da eksperimentirajo z različnimi oblikami pisane besede preko internetnih klepetalnic, elektronskih in drugih besedilnih sporočil. Za njih jezik ni zgolj izraz pluralizma, temveč vsakdanje realnosti. Taki in podobni procesi kažejo, da standarda ni nujno razlagati ozko, v modernem smislu – kot simbol sprejema moči in nadzora centralne avtoritete (prav tam: 39). Po njegovem mnenju naj bi izobraževanje otrok potekalo v lokalni različici jezika Romov in se pozneje premaknilo na druge jezike. Cilj izobraževanja je pridobiti znanje, ki je potrebno za izražanje in komunikacijo v tem jeziku, in ne vsiljena lojalnost centralni avtoriteti oziroma eni sami proklamirani jezikovni obliki. Matras (prav tam: 44) ugotavlja, da so se uporabniki romskega jezika odločili za jezikovni pluralizem, naloga strokovnjakov pa je, da podprejo njihovo izbiro.

Izzivi v prihodnosti

Predstavljen pristop k rabi romskega jezika v konceptu ohranjanja jezikovnih različic v okviru jezikovnega pluralizma je strokoven in pragmatičen, kot ga je pionirsko zagovarjal »največji slavist 19. stoletja Fran Miklošič«, ter zato široko sprejet v znanstvenih in strokovnih krogih in vključen v jezikovne politike posameznih držav. V percepciji ohranjanja statusa quo se lahko s takim izhodiščem v celoti strinjamo, celo na področju opredelitve simbolnega pomena romskega jezika kot kohezijskega elementa romske etnične identitete. Pomanjkljivosti modela jezikovnega pluralizma se pokažejo na ravni nezadostne podpore razvoju romskega jezika kot modernega jezika, ki se uspešno prilagaja vsem funkcijam javnega življenja.

Prav zaradi teh nedorečenosti med jezikoslovci in drugimi znanstveniki, tako Romi kot Neromi, ki se podrobno ukvarjajo z vprašanji kulture in romskega jezika, še ni prišlo do konsenza o skupni znanstveni bazi, niti o načinu pisanja niti o tem, ali bo šel razvoj romskega jezika v smeri romskega esperanta

kot posebne oblike nove umetne različice interromani ali v smeri poenotenja romskega jezika. V izhodišču si nasprotujejo stališča o tem, ali je treba spodbujati zgolj popis besed oziroma kodifikacijo različnih dialektov ali pa je nujno vztrajati z začeto enotno standardizacijo kot najbolj ustrezno dolgoročno rešitvijo za sprejem jezikovne politike za razvoj romskega jezika. Vsekakor pa so začetne razprave jezikoslovca Frana Miklošiča obrodile sad in povzročile proces, ki je dal pomembne rezultate.

Teoretična refleksija razvoja romskega jezika v sodobni družbi posega v sfero interpretacije konceptualnih vprašanj identitete romskega naroda. Kljub nasprotujočim si mnenjem v posameznih segmentih jezikovnih študij (transkripcija, leksikografija, sintaksa) se je že izoblikovala nova kvaliteta razprav družbenega, humanističnega in političnega prostora v Evropi. Z začetki samorefleksije romske intelektualne elite o simbolnem pomenu romskega jezika se je zaključilo zlato obdobje akademskega preučevanja romskega jezika, ki se je začelo v 19. stoletju s Franom Miklošičem.

Literatura

- ACKOVIČ, Dragoljub, 2008: *Djelem, djelem – tradicionalna kultura Roma u Srbiji*. Beograd: Etnografski Muzej.
- COURTHIADE, Marcel, 1989: O kodifikaciji i normalizaciji romskog zajedničkog jezika. Milan Šipka (ur.): *Jezik i kultura Roma: Međunarodni naučni skup = Janglimasqo Simpozium i Romani Čhib thaj Kultura = International Symposium Romani Language and Culture*. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa. 205–220.
- COURTHIADE, Marcel, 2003: Izvor Romov. Kronologija in legende. Vera Klopčič, Miro Polzer (ur.): *Evropa, Slovenija in Romi: zbornik referatov na mednarodni konferenci v Ljubljani, 15. februarja 2002*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja. 171–186.
- DJURIĆ, Rajko, 1988: Od legende do stvarnosti. Nebojša Tomašević, Rajko Djurić (ur.): *Cigani sveta*. Beograd: Jugoslovenska revija.
- DJURIĆ, Rajko, HORVAT, Jožek, 2012: *Standardizacija romskega jezika*. Murska Sobota: Zveza Romov Slovenije.
- FRASER, Angus, 1995: *The Gypsies*. London: Blackwell.
- JEZERNIK, Božidar (ur.), 2006: *Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi. Narativne podobe Ciganov/Romov*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- KAJTAZI, Veljko, 2008: *Romsko-hrvatski i Hrvatsko-romski rječnik – Romano-kroacijako thaj Kroacijako-romano alavari*. Zagreb: Odjel za orijentalistiku Hrvatskog filozofskog društva, Udruga za promicanje Roma u Republici Hrvatskoj, Bibliotheca orientalia.
- KLOPČIČ, Vera, 2007: *Položaj Romov v Sloveniji: Romi in Gadže*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- KLOPČIČ, Vera, NOVAK - LUKANOVIČ, Sonja (ur.), 1991: *Romi na Slovenskem. Razprave in gradivo 25*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- LIEGEOIS, Jean-Pierre, GHEORGHE, Nicolae, 1995: *Roma/Gypsies: A European minority*. London: MRG.
- MATRAS, Yaron, 2005: The Future of Romani: Toward a Policy of Linguistic Pluralism. *Roma Rights 1*. Budapest: ERRC. 31–44.
- MIKLOSICH, Franz, 1874–1880: *Beiträge zur Kenntnis der Zigeunermundarten: aus den Sitzungsberichten der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien*. Wien: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- PETROVIĆ, Djurdjica, 2000: Cigani u Sremu u XVIII veku (prilog proučavanju). Miloš Macura (ur.): *Cigani/Romi u prošlosti i danas*. Beograd: Srpska Akademija nauka i umetnosti. 11–35.
- STURM - SCHNABL, Katja, 1991: *Der Briefwechsel Franz Mikosich's mit den Südslaven – Korespondenca Frana Mikošiča z Južnimi Slovani*. Maribor: Obzorja.
- ŠIPKA, Milan, 1989: Potrebe, značaj i perspektive proučavanja jezika i kulture Roma. Milan Šipka (ur.): *Jezik i kultura Roma: Međunarodni naučni skup = Janglimasqo Simpozium i Romani Čhib thaj Kultura = International Symposium Romani Language and Culture*. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa.